

गोतमो राहूगणः। उषाः, १६-१८ अश्विनौ। १-४ जगती, ५-१२ त्रिष्टुप्, १३-१८ उष्णिक्

ए॒ता उ॒ त्या उ॒षसः॑ के॒तुम॑क्र॒त॒ पूर्वे॑ अ॒र्धे रज॑सो भ॒ानुम॑ञ्जते। नि॒ष्कृ॑ण्व॒ाना आयु॑धानीव धृ॒ष्णवः॑
प्रति॑ गावोऽरु॒षीर्य॑न्ति मा॒तरः॑ ॥ १.०९२.०१

त्या एताः- ता एताः। उषसः- ज्ञानोदयदेवताः। केतुम्- प्रज्ञाम्। अक्रत- कृतवत्यः। रजसः- आकाशस्येत्याधिभौतिके। चित्ताकाशस्येत्याध्यात्मिके। पूर्वे अर्धे- प्राचीदिग्भाग इत्याधिभौतिके। चित्तस्य प्रज्ञाभाग इत्याध्यात्मिके। भानुम्- चित्तिरणम्। अञ्जते- व्यक्तीकुर्वन्ति। धृष्णवः- शत्रुधर्षकाः। आयुधानि- प्रहरणानि। इव। निष्कृण्वानाः- भावनानि संस्कुर्वन्ति। मातरः- जगन्मातरः। अरुषीः- रोचमानाः। गावः- चित्तिरणान्। प्रति यन्ति- प्रतिगच्छन्ति ॥१॥

उद॑प्तन्नरु॒णा भान॑वो वृ॒था स्वा॒युजो॑ अरु॒षीर्गा अ॑युक्षत।

अक्र॑न्नुषासौ व॒युनानि॑ पूर्॒वथा॒ रुश॑न्तं भ॒ानुम॑रु॒षीरशि॑श्रयुः ॥ १.०९२.०२

अरुणाः- द्योतमानाः। भानवः- चित्तिरणाः। वृथा- अनायासेन। उतप्तन्- उदगमन्। अरुषीः- रोचमानान्। स्वायुजः- सुखेन आयोक्तुं शक्यान्। गाः- धेनूपलक्षितचिद्रश्मीन्। अयुक्षत- अयोजयन्। उषासः- ज्ञानोदयदेवताः। पूर्वथा- पूर्ववत्। वयुनानि- ज्ञानानि। अक्रन्- चक्रुः। अरुषीः- दीप्तिमत्यः। रुशन्तम्- दीप्तिमन्तम्। भानुम्- आत्मसूर्यम्। अशिश्रयुः- असेवन्त ॥२॥

अर्च॑न्ति ना॒रीर॑प॒सो न वि॒ष्टिभिः॑ स॒माने॑न॒ योज॑ने॒ना परा॑वतः।

इषं॑ वह॒न्तीः सु॒कृते॑ सु॒दानवे॑ विश्वेद॒ह यज॑मानाय सु॒न्वते॑ ॥ १.०९२.०३

नारीः- नेत्र्यः । अप्सो न- शुभकर्माणीव । विष्टिभिः- शरणभूताभिः स्वशक्तिभिः । विश प्रवेशने ।
परावतः- परात् स्थानाच्चिदाकाशात् । समानेन योजनेन- समत्वयोगेन । अर्चन्ति- चिदाकाशं
पूजयन्ति । सुकृते- शोभनकर्मकृते । सुदानवे- शोभनदात्रे । सुन्वते- रसनिष्पादकाय । यजमानाय-
पूजकाय । विश्वेदह- सर्वामेव । इषम्- शोभनसङ्कल्पशक्तिम् । वहन्तीः- आवहन्त्यः ॥३॥

अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापौर्णुते वक्ष उस्त्रेव बर्जहम् ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ १.०९२.०४

नृतूः- नृत्तशालिनी युवतिः । इव । पेशांसि- विविधभावनारूपाणि । अधि वपते- स्वस्मिन् धारयति ।
बर्जहम्- क्षीरोपलब्धिस्थानम् । उस्त्रेव- यथा गौर्वत्साय प्रदर्शयति तथा । वक्षः- स्वहृदयं
स्ववत्सेभ्योस्मभ्यम् । अपोर्णुते- प्रकाशयति । विश्वस्मै- सर्वस्मै । भुवनाय- जगते । ज्योतिः ।
कृण्वती- कुर्वती । उषाः- ज्ञानोदयदेवता । गावः- सूर्यकिरणा धेनवो वा । व्रजम्-
स्वोपलब्धिस्थानम् । न- इव । जगद्व्याप्नोति । तमः- अन्धकारमज्ञानम् । वि आवः-
विवृतमकरोत् ॥४॥

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्वम् ।

स्वरं न पेशो विदथेष्वञ्जश्चित्रं दिवो दुहिता भानुमश्रेत् ॥ १.०९२.०५

अस्याः- उषसः । रुशत्- रोचमानम् । अर्चिः- तेजः । प्रति अदर्शि- दृश्यते । वि- विशेषेण ।
तिष्ठते- तिष्ठति । कृष्णम्- कृष्णवर्णम् । अभ्वम्- महान्धकारम् । बाधते । विदथेषु- यज्ञेषु ।
यैर्विदन्त्यात्मानमिति विदथाः । आत्मा यज्ञेन कल्पतामिति श्रुतौ । स्वरं न- मन्त्रमयम् । स्वं
शब्दोपतापयोः । पेशः- रूपम् । अञ्जन्- व्यक्तीकुर्वन् । दिवो दुहिता- चिदाकाशजा । चित्रम्-
असाधारणम् । भानुम्- आत्मसूर्यम् । अश्रेत्- असेवत । श्रिज् सेवायाम् ॥५॥

अतारिष्म तमसस्पा॒रम॒स्योषा उ॒च्छन्ती॑ व॒युना॑ कृणोति।

श्रिये छन्दो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ १.०९२.०६

अस्य- एतस्य । तमसः- अन्धकारस्याज्ञानस्य । पारम् । उषाः । उच्छन्ती- व्याप्नुवती । वयुना-
ज्ञानानि । कृणोति- करोति । छन्दो न- वेद इव । श्रिये- मङ्गलाय भवति । विभाती- दीप्तिमती ।
स्मयते- मन्दं हसति । सुप्रतीका- शोभनरूपिणी । सौमनस्याय- शोभनचित्ताय । अजीगः- तमो
ग्रसति ॥६॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअग्राँ उप मासि वाजान् ॥ १.०९२.०७

भास्वती- ज्योतिष्मती । सूनृतानाम्- प्रियहितभावानाम् । नेत्री- प्रणेत्री । दिवो दुहिता-
चिदाकाशजा । गोतमेभिः- अतिशयज्ञानवद्भिः । स्तवे- स्तूयते । उषः- ज्ञानोदयदेवते । प्रजावतः-
सन्ततियुक्ताः । नृवतः- नेतृयुक्ताः । अश्वबुध्यान्- प्राणबोधिनीः । गोअग्रान्- ज्ञानप्रधानाः ।
वाजान्- गतीः । वज गतौ । उप- अस्मत्समीपे । मासि- प्रदर्शयसि । मा माने ॥७॥

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यम् ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तम् ॥ १.०९२.०८

सुदंससा- शोभनकर्मनिष्पादयित्र्या । श्रवसा- श्रुत्या । या । विभासि- शोभसे । सा त्वम् । सुभगे-
सौभाग्यवति । उषः- ज्ञानोदयदेवते । बृहन्तम्- महान्तम् । सुवीरम्- शोभनवीर्यम् । दासप्रवर्ग-
सुदासयुक्तम् । श्रुतौ दासा द्विविधाः । विषयभोगदासाः अधार्मिकभावनानि । दिवोदासाः
धार्मिकभावनानि । अश्वबुध्यम्- प्राणबोधकम् । रयिम्- अनुभवम् । यशसम् । अश्याम्- भुञ्जे ॥८॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्या प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति।

विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥ १.०९२.०९

देवी- द्योतनशक्तिः । प्रतीची- प्रत्यङ्मुखी । चक्षुः- ज्ञानचक्षुः । विश्वानि- सर्वाणि । भुवनानि । अभिचक्ष्य- अभिप्रकाश्य । उर्विया- विस्तृतभावनया । वि- विशेषेण । भाति- राजते । विश्वम्- सर्वम् । जीवम्- प्राणधारणम् । बोधयन्ती- प्रबोधयन्ती । चरसे- सञ्चरसि । विश्वस्य- सर्वस्य । मनायोः- चित्ताधारभूतप्राणस्य । मुख्यप्राणस्येति भावः । वाचम्- मन्त्रम् । अविदत्- ज्ञातवती ॥९॥

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुम्भमाना।

श्वघ्नीव कृत्तुर्विजं आमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥ १.०९२.१०

पुराणी- सनातनी प्राचीना । पुनः पुनः । जायमाना- प्रादुर्भूता । समानं वर्णं- समानरूपेण । अभि- अभितः । शुम्भमाना- शोभमाना । कृत्तुः- कर्तनशीलः । श्वघ्नीव- इन्द्र इव । देवशुन्या सरमया गोवेदनाय वृत्राणि अन्विष्य नाशक इन्द्रः श्वघ्नी । श्रुतौ देवशुनी सरमा जिज्ञासान्वेषणलब्धिदेवता । इन्द्रः ईशनाधिदेवता । गौः चित्किरणः । वृत्राणि चित्किरणावारकशक्तयः । विजः- युद्धाय चलतो वृत्रान् । आमिनाना- हिंसन्ती । देवी- देवता । मर्तस्य- मनुष्यस्य । आयुः- आयुषम् । जरयन्ती- ऊनयन्ती । प्रतिदिनमुदयसमये सा मनुष्यस्य जीवनकाले एकं दिनं गतमिति ख्यापयन्तीत्याधिभौतिके । आध्यात्मिके तु मनुष्यस्य जीवनकालमनित्यमिति ज्ञानं ख्यापयन्तीति भावः ॥१०॥

व्यूष्वती दिवो अन्ताँ अबोध्यप स्वसारं सनुतर्युयोति।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषां जारस्य चक्षसा वि भाति ॥ १.०९२.११

दिवो अन्तान्- नभसः प्रान्तान्। व्यूर्ण्वती- आच्छादयित्रीं रात्रिं तिरस्कुर्वती। ऊर्णुञ् आच्छादने।
अबोधि- बोध्या भवति। स्वसारम्- स्वतः सरन्तीं रात्रिम्। सनुतः- अन्तर्हितप्रदेशे। अप-
अपगमय्य। युयोति- पृथक्करोति। मनुष्या युगानि- मनुष्यप्रज्ञाः। प्रमिनाती- प्रकर्षेण दैवप्रज्ञार्थं
हिंसन्ती। जारस्य- रात्रेर्जरयितुः सूर्यस्य। योषा- पुत्री। चक्षसा- प्रकाशेन। वि भाति ॥११॥

पशून्न चित्रा सुभगा प्रथाना सिन्धुर्न क्षोद उर्विया व्यश्नैत्।

अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥ १.०९२.१२

चित्रा- असाधारणी। सुभगा- सौभाग्यवती। पशून्न- पशूपलक्षितचित्किरणान्। प्रथाना-
प्रख्यापयन्ती। प्रथ प्रख्याने। सिन्धुर्न क्षोदः- स्यन्दनशीलमुदकमिव। उर्विया- विस्तारभावा।
व्यश्नैत्- व्याप्नोत्। दैव्यानि- दिव्याः। व्रतानि- नियतीः। अमिनती- अहिंसती। सूर्यस्य-
आत्मसूर्यस्य। रश्मिभिः- चित्किरणैः। चेति- संज्ञाता। चिती संज्ञाने। दृशाना- दृश्यमाना
वर्तते ॥१२॥

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति। येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १.०९२.१३

वाजिनीवति- शोभनगतिमति। उषः- ज्ञानोदयदेवते। येन। तोकम्- अस्मत्पुत्रम्। तनयम्-
पौत्रम्। च। धामहे- दधीमहि। तत्। चित्रम्- विचित्रं बलम्। अस्मभ्यम्। आ भर-
संपादय ॥१३॥

उषो अद्येह गोमत्यश्वावति विभावरि। रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १.०९२.१४

अश्वावति- प्राणवति । विभावरि- दीप्तियुक्ते । गोमति- रश्मियुक्ते । सूनृतावति- प्रियहितभावनावति ।
उषः- ज्ञानोदयदेवते । अद्य- इदानीम् । इह- अत्र । अस्मे- अस्माकम् । रेवत्- दानयोग्यधनयुक्तं
कर्म यथा भवति तथा । व्युच्छ- तमो निवारय । व्याप्ता भवेति भावः ॥१४ ॥

युक्ष्वा हि वाजिनीवत्यश्वाँ अद्यारुणौ उषः । अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १.०९२.१५

वाजिनीवति- शोभनगतियुक्ते । उषः । अद्य- इदानीम् । अरुणान्- रोचमानान् । अश्वान्-
तुरगोपलक्षितप्राणान् । युक्ष्व- योजय । अथ- अनन्तरम् । नः- अस्माकम् । विश्वा- सर्वाणि ।
सौभगा- सौभाग्यानि । आ वह- प्रापय ॥१५ ॥

अश्विना वर्तिरस्मदा गोमदस्त्रा हिरण्यवत् । अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतम् ॥ १.०९२.१६

दस्त्रा- दर्शनीयौ । अश्विना- प्राणापानेश्वरौ । ज्ञानोदयपालकौ । आ- समन्तात् । अस्मत्-
अस्माकम् । गोमत्- चिद्रश्मियुक्ता । हिरण्यवत्- हितरमणीयभावनायुक्ता । वर्तिः- स्थितिर्यथा
भवति तथा । अर्वाक्- अर्वाचीनम् । रथम्- वाहनं लक्ष्यप्रापकगतिप्रतीकम् । समनसा- सहृदयौ ।
नि यच्छतम्- आवर्तयतम् ॥१६ ॥

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः । आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवम् ॥ १.०९२.१७

यौ । इत्था- इत्थम् । दिवः- चिदाकाशात् । ज्योतिः- ज्योतिर्मयं ध्वनिमयम् । श्लोकम्- मन्त्रम् ।
जनाय । चक्रथुः- अकुरुताम् । अश्विना- तावश्विनौ । युवम्- युवाम् । नः- अस्माकम् । ऊर्जं-
शक्तिम् । आ वहतम्- प्रापयतम् ॥१७ ॥

एह देवा मयोभुवा दस्त्रा हिरण्यवर्तनी । उषर्बुधौ वहन्तु सोमपीतये ॥ १.०९२.१८

सोमपीतये- रसानुभवाय । उषर्बुधः- ज्ञानोदये प्रबुद्धाः । देवा- द्योतनशीलौ । मयोभुवा-
आनन्दमयौ । दस्त्रा- दर्शनीयौ । हिरण्यवर्तनी- दीप्तमार्गौ । अश्विनौ । इह- अत्र । आ वहन्तु-
प्रापयन्तु ॥१८॥

Dr. Rangraji